

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Ockenström, Lauri

Title: Kuvamagiaa 1600-luvun Pohjolassa : keskiajan oppineen magian teokset kuningatar Kristiinan kirjakokoelmassa

Year: 2024

Version: Published version

Copyright: © Authors

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Ockenström, L. (2024). Kuvamagiaa 1600-luvun Pohjolassa : keskiajan oppineen magian teokset kuningatar Kristiinan kirjakokoelmassa. In S. Hukantaival, K. Kouvola, T. Mahlamäki, & A. Moine (Eds.), *Magiaa ennen ja nyt* (pp. 146-178). Suomalaisen kirjallisuuden seura. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 1497. <https://oa.finlit.fi/site/books/m/10.21435/skst.1497>

Kuvamagiaa 1600-luvun Pohjolassa

Keskiajan oppineen magian teokset kuningatar Kristiinan kirjakokoelmassa

Lauri Ockenström

 <https://orcid.org/0000-0002-5012-3100>

Kuningatar Kristiina (1626–1689, kuningattarena 1632–1654, hallitsi 1644–1654) on yksi tunnetuimmista Ruotsin hallitsijoista ja 1600-luvun eurooppalaisista monarkeista. Kristiinan poikkeuksellinen tarina, jonka dramaattisimpia vaihteita olivat kruunusta luopuminen vain neljä vuotta kruunajaisten jälkeen ja kääntyminen katolilaiseksi, herätti runsaasti mielenkiintoa jo 1600-luvulla ja on myöhemmin inspiroinut niin tutkijoita, kirjailijoita, oopperalibretistejä kuin elokuvantekijöitäkin. Kristiinan kausi sijoittuu aikaan, jolloin Ruotsi astui 30-vuotisen sodan myötä eurooppalaiselle näyttämölle. Aseman muutos herätti tarpeen osoittaa, että valtakunta oli myös tieteissä ja taiteissa vanhojen eurooppalaisten valtioiden veroinen. 1650-luvun alussa Kristiinan hovi oli kansainvälinen ja hengeltään mannermainen ympäristö, jossa aikakauden keskeiset aatevirtaukset olivat edustettuina. Hovissa oleskeli tai vieraili kymmeniä eri alojen asiantuntijoita Ranskasta, Alankomaista ja saksalaiselta kielialueelta, tunnetuimpina humanisti Claude Saumaise (Claudius Salmasius) ja aikakauden merkkihenkilöihin kuulunut filosofi René Descartes. Oppineiston lisäksi Kristiina kutsui hoviin aikakau-

tensa merkittävimpiä näyttelijöitä, muusikoita ja säveltäjiä. (Blok & van Heertum 2000, 249–251; Åkerman 1991, 105–106.)

Historian popularisoinneissa ja myös tutkimuksessa on tyypillisesti painotettu kuningattaren kääntymystä, hengellistä uteliaisuutta sekä hovin oppineiston ajanmukaista ja kansainvälistä ilmapiiriä. Tavanomaisen Kristiina-kuvan varjoon on jäänyt, että hovin kirjakokoelmiin kuului laaja alkemistinen sektio.¹ Tämä nykyään nimellä *Codices Vossiani Chymici* tunnettu hieman yli sadan käsikirjoituksen kokoelma päättyi Kristiinan kruunusta luopumisen yhteydessä kuningattaren opettajana ja kirjastonhoitajana toimineen Isaac Vossiuksen mukana Alankomaihin. Nykyään kokoelmaa säilytetään Leidenin yliopiston kirjastossa. Kokoelma sisälsi voittopuolisesti myöhäiskeskiaikaisia ja varhaismoderneja, pääosin latinan- ja saksankielisiä alkemian tekstejä. Kokoelmaan kuuluu kuitenkin muutama latinankielinen teos, jotka edustavat keskiaikaista oppineen magian kirjallista perinnettä. Näitä ovat esimerkiksi *De imaginibus* (tai *Opus imaginum*), *Liber sigillorum* ja *Liber vaccae*.

Oppineen magian vaiheita uuden ajan alussa on tutkittu niukasti, ja ilmiön leviämisestä Skandinaviaan tiedetään lähes olemattomasti.² Tämä luku kartoittaa, mitä Vossiuksen kokoelmaan päätyneitä keskiajan oppineen magian tekstejä Ruotsin hovin kokoelmissa säilytettiin noin vuonna 1650, mihin opilliseen ja kirjahistorialliseen viitekehykseen ne voidaan sijoittaa ja kuinka Vossiuksen kokoelman maagiset tekstit vertautuivat muihin samojen tekstien käsikirjoituskopioihin. Tutkimus keskittyy latinankielisiin teksteihin, jotka todennetusti kiersivät Euroopassa ennen vuotta 1500. Lisäksi tarkastellaan kuinka ”maagisena” kuningatar Kristiinan kokoelmaa voi pitää suhteessa muihin aikakauden eurooppalaisiin kokoelmiin, ja pohditaan maagisten teosten mahdollisia vaikutuksia ympäristöönsä.

1 Ruotsin suuravaltakauden esoteerisia ja okkultistisia suuntauksia ovat tutkimuksessa tuoneet esiin Sten Lindroth (1975) ja varsinkin Susanna Åkerman (1991; 2008), joka on tutkinut monipuolisesti Kristiinan ja hänen aikakaudellaan Ruotsin valtakunnassa vaikuttaneen eliitin kiinnostusta uusplatonismiin, hermeettiseen perinteeseen, kabbalaan ja alkemiaan. Kiitän vertaisarvioijaa Lindrothin teoksen saattamisesta kirjoittajan tietoisuuteen.

2 Yhteenveto tutkimustilanteesta 2010-luvulla on luettavissa teoksessa *Western Esotericism in Scandinavia* (Bogdan & Hammer toim. 2016).

Oppineen magian ja alkemian kirjalliset perinteet keskiajalla

Historian yleisesityksissä alkemia ja magia tyypillisesti niputetaan ”okulteiksi” tai esoteerisiksi aloiksi, joilla on merkittäviä keskinäisiä yhteyksiä (esim. Lindroth 1975, 171–172). 1980–1990-luvuilla käynnistynyt okkulttien alojen tutkimuksen lisääntyminen on kuitenkin kiinnittänyt huomiota myös magian ja alkemian eroihin sekä niiden opillisten ja kirjallisten perinteiden erillisyyteen varsinkin antiikissa ja keskiajalla. Magian tutkimuksessa esimerkiksi Benedek Láng on perustellusti esittänyt, että alkemia ja magia miellettiin keskiajalla erillisiksi aloiksi eikä alkemia liittynyt erityisen läheisesti magiaan tai astrologiaan, joiden kirjahistoriallinen urapolku oli toisenlainen. (Láng 2008, 38.)

Samalla käsitykset magian ja alkemian perinteistä ovat monipuolisuneet ja tarkentuneet. Jos alkemia on aiemmin yhdistetty pääasiassa kullan valmistamiseen, painottaa nykynäkemys antiikin ja keskiajan perinteen monihaaraisuutta ja -ilmeisyyttä. Alkemian yhtenä peruslähtökohtana oli puhdistusprosessi, joka koski sekä alkemistin sielua että alkuaineita. Tavoitteena oli onnistua tuottamaan, usein *transmutaation* eli alkuaineiden olemuksen muokkauksen kautta, joko jalometalleja, jalokiviä (tai itse ”viisasten kivi”) tai kaikki sairaudet parantava yleislääke. (Principe 2005, 12–13; Haage 2005, 16–17; kullan valmistamisesta ks. esim. Lindroth 1975, 175.)

Magia käsittää laajan kirjon taikauskoon ja ylikuonnolliseen liittyviä toimintamalleja, joihin transmutaatio ei kytkeydy. Nykytutkimuksessa myös magia nähdään monialaisena ilmiövyyhtenä, johon kuuluu lukuisia niin kansanperinteen kuin oppineen tradition muotoja. Tuoreehkon määritelmän mukaan oppineella magialla (*learned magic*) tarkoitetaan kirjallista perinnettä, joka edustaa magian toimijoiden omaa näkemystä sekä elitististä tiedonihannetta ja pyrkii suhtautumaan kohteeseensa teoreettisesti (Bellingradt & Otto 2017, 6–7). Euroopan keskiajan magian tutkimuksessa termillä viitataan pääsääntöisesti latinankieliseen kirjalliseen magian perinteeseen (esim. Pingree 1994), joka perusteli magian toiminnan aikakauden opillisten paradigmojen avulla. Oppineen ma-

gian tekstejä on tutkittu 1900-luvun alusta alkaen,³ mutta merkittävien kehitysaskel tapahtui 1980–1990-luvuilla, mistä alkaen tekstikorpusta on kartoitettu systemaattisesti.⁴

Tällä vuosituhannella keskiajan oppinut magia on jaettu kolmeen tai neljään lajityyppiin. Luonnonmagia (*magia naturalis*) perustuu ajatuksen kasvien, eläinten, kivien ja metallien salaisista ominaisuuksista ja universumin näkymättömistä vaikutussuhteista. Painopiste on luonnontuotteiden lääkinnällisessä käytössä. Keskeisiin teksteihin kuuluvat esimerkiksi kreikkalaisperäinen *Kyranides* ja pseudo-aristoteelinen *Secretum secretorum*. Kuvamagia pohjautuu samoihin perusoletuksiin, mutta pääpaino on kuvan sisältävän esineen valmistuksessa tai kuvailussa. Astrologian rooli on usein suuri, ja myös henkiolentojen kutsumiseen tarkoitetut formulat ovat yleisiä. Monet kuvamagian tekstit ovat lyhyitä arabiasta käännettyjä, usein hermeettisiä⁵ eli Hermes Trismegistokselle tai tämän seuraajille attribuoituja manuaaleja, joissa esitellään kuvatalismaanien valmistusta. Yksi tunnetuimpia runsaasti talismaaneja sisältäviä teoksia on Kastilian Alfonso X:n hovissa kansankielelle ja latinaksi 1200-luvulla käännetty kokoelmateos *Picatrix*, joka tuli suosituksi 1400-luvulta alkaen. Tässä luvussa viitataan termillä *kuvamagia* teksteihin, jotka kuvailevat maagisiin tarkoituksiin tehtävää kuvaa tai esittelevät niiden valmistusta. Rituaalimagian tekstit keskittyvät henkiolentoille suunnattuihin rukouksiin ja rituaalisiin performansseihin. Selvänäkö tai ennustaminen (engl. *divination*) on toisinaan eritelty neljänneksi oppineen magian lajityypiksi. (Magian jaoista ks. esim. Ockenström 2015 ja 2024; Láng 2008; Boudet 2006; Klaassen 2013.) 1990-luvulla vilkastunut uusi tutkimusperinne on keskittynyt etenkin rituaalimagian tekstikorpuksen kartoitukseen. Keskiajan kuvamagian kokonaisuutta tunnetaan edelleen verraten heikosti, ja sen vaiheita uuden ajan alussa on tutkittu olemattomasti. Tässä luvussa tutkittavat tekstit liittyvät osin luonnonmagian mutta varsinkin kuvamagian kirjalliseen perinteeseen.

3 Kuvamagian ja lapidaarien tutkimuksen keskeisiä pioneereja olivat etenkin Lynn Thorndike, Joan Evans sekä Aby Warburg ja hänen seuraajansa Warburg-instituutissa.

4 Uudemman tutkimusperinteen keskeisiin teoksiin lukeutuvat esimerkiksi Kieckhefer 1989 ja 1997; Fanger 1998 ja 2012; Boudet 2006; Láng 2008; Klaassen 2013; Page & Rider 2019.

5 Keskiajan hermeettisen kirjallisuuden alkuperästä ja luonteesta ks. esim. Lucentini & Perrone Compagni 2005. Antiikin ja renessanssin hermeettisestä perinteestä ks. Ockenström 2014, 25–27 ja 40–42.

Alkemistinen kirjakokoelma Ruotsin hovissa – *Codices Vossiani Chymici*

1600-luvun alkuun asti Ruotsin kirjakokoelmat olivat vaatimattomia ja niitä koskevat tiedot ovat puutteellisia.⁶ 30-vuotisen sodan aikana Ruotsin kirjatilanne muuttui radikaalisti, kun sotasaaliiksi saatuja käsikirjoituksia ja painettuja kirjoja siirrettiin Ruotsiin 1620-luvun alusta alkaen. Vuoteen 1632 asti kirjojen valinnasta päättivät kuninkaan seurueen pappi ja lääkäri (toisin sanoen kaksi oppineinta henkilöä). Vuoden 1632 jälkeen hankinnoista vastasi erikseen nimetty koulutettu sihteeri, ja toisinaan valtakunnankansleri Axel Oxenstierna puuttui valintoihin henkilökohtaisesti. Ryöstetyt kirjat kuljetettiin aluksi Tukholmaan, mistä ne jaettiin eri kohteisiin ympäri valtakuntaa. (Nilsson Nylander 2011, 48–49.)

Kuninkaallisen kirjakokoelman karttumisen kannalta ratkaisevimpia olivat nykyisen Tšekin alueelta 1640-luvulla tehdyt ryöstöt. Vuonna 1642 ryöstettiin Olomouc (Olmütz) kirjasto, vuonna 1645 taas Mikulovin (Nikolsburg) linnan kirjasto, jossa säilytettiin Adam von Dietrichsteinin kokoelmaa. Vuonna 1648 Ruotsin joukot tunkeutuivat Prahassa Vltavan länsirannalle ja ryöstivät kirjoja keisari Rudolf II:lta periytyneestä kokoelmasta ja lähialueiden muista kokoelmista. Suurin osa *Codices Chymici* -kokoelmasta on peräisin Prahan alueen ryöstösaaliista. Saalis saapui Tukholmaan toukokuussa 1649, ja sen otti vastaan kirjastonhoitajana ja Kristiinan yksityisopettajana toiminut strasbourgilainen filologi Johannes Freinshemius. (Nilsson Nylander 2011, 49–50; Blok & van Heertum 2000, 270–271; Boeren 1975, xvii–xx.)

Kirjakokoelman karttuminen jatkui rauhanomaisesti vuosina 1649–1654. Vuonna 1649 laajasti verkostoitunut filologi Isaac Vossius (1618–1689), joka oli matkoillaan tutustunut Englannin, Ranskan ja Italian keskeisiin kirjakokoelmiin, nimettiin Freinshemiuksen tilalle Kristiinan

6 Uppsalan yliopistolla ei ollut omaa kirjastoa ennen vuotta 1620. Vaasa-suvun kuninkaallinen kirjakokoelma oli suppea, eikä sillä ollut omaa kirjastonhoitajaa. Isaac Vossiuksen vuonna 1651 luettelomasta 953 käsikirjoituksesta vain neljä on varmuudella peräisin vanhasta Vaasa-suvun kokoelmasta. Kokoelman vaiheita tutkineen Eva Nilsson Nylanderin mukaan on mahdollista sanoa, minkälaisen kokoelman Kristiina peri aiemmilta hallitsijoilta (Nilsson Nylander 2011, 18 ja 45–47).

kreikanopettajaksi.⁷ Vossius opetti nuorta kuningatarta päivittäin, ja vuonna 1650 hän syrjäytti Freinshemiuksen myös kirjastonhoitajana. Hän myös laati syksyllä 1651 valmistuneen kuninkaallisen kokoelman katalogin.⁸ Vuosina 1649–1651 Vossiuksen kontaktit vaikuttivat merkittävästi kuninkaallisen kirjakokoelman muokkautumiseen. Tavoitteena oli koota ajanmukainen ja korkeat standardit täyttävä humanistinen kirjasto, minkä edistämiseksi Keski-Euroopasta tehtiin merkittäviä hankintoja.⁹ (Nilsson Nylander 2011, 51–52; Blok & van Heertum 2000, 267–272 ja 352.)

Kristiinan viimeiset vuodet kuningattarena olivat hovissa myrskyisiä, ja luopuessaan kruunusta 1654 hän oli velkaa Vossiukselle kahden vuoden palkat. Rahan sijaan kuningatar lahjoitti Vossiukselle kuninkaallisen kokoelman käsikirjoituksia. Vossius valitsi noin 150 käsikirjoitusta, joihin alkemistinen kokoelma sisältyi. (Nilsson Nylander 2011, 65–67; Blok & van Heertum 2000, 290 ja 455.) Tutkijat ovat yksimielisiä siitä, ettei Vossius arvostanut alkemiaa vaan arveli voivansa hyötyä kokoelmasta taloudellisesti (Blok & van Heertum 2000, 290–291). Vossius yritti myydä kokoelmaa vuonna 1656 – hänen tuolloin laatimassaan katalogissa oli 129 koodeksia – useille ruhtinaille 3000 taalerin hinnasta, mutta sopimukseen ei päästy. Kokoelman pääosa jäikin Vossiuksen vaivaksi: vuonna 1668 hän valitti Kristiinalle, ettei kokoelma ollut hyödyttänyt häntä mitenkään eikä hän ollut löytänyt ainuttakaan ”riittävän

7 Yksityiskohtainen esitys Vossiuksen biografasta on luettavissa teoksesta Blok & van Heertum 2000.

8 Luettelo heijastaa kuninkaallisen käsikirjoituskokoelman tilannetta syksyllä 1649. Se käsittää vanhan Vaasa-kokoelman koodekseja, 30-vuotisen sodan sotasaalista, Grotiuksen ja Vossius vanhemman kokoelmat (ks. seuraava viite) sekä viitisenkymmentä Uppsalan yliopistolta ostettua koodeksia, jotka olivat enimmäkseen sotasaalista 1620-luvulta. Käsikirjoituskatalogi ei ole systemaattinen, vaan sen on katsottu edustaneen Vossiuksen valikoimaa hänen arvokkaiksi katsomistaan teoksista. (Nilsson Nylander 2011, 52 ja 98–101; Kungliga biblioteket, Callmer & Vossius 1971, 196.) Tutkimuksessa on esitetty, että alkemistisiä käsikirjoituksia ei kelpuutettu luetteloon (Blok & van Heertum 2000, 356), mutta tämä ei pidä paikkaansa: Luettelossa on tekstejä noin kolmestakymmenestä käsikirjoituksesta, mukaan lukien tässä tutkimuksessa olennainen VCQ 27, jotka kuuluvat nykyään Leidenin *Codices Vossiani Chymices* -kokoelmaan. Vuoden 1651 katalogin synnystä ja luokitteluperiaatteista ks. Nilsson Nylander 2011, 89–105.

9 Kuninkaalliseen kokoelmaan liitettiin esimerkiksi Isaac Vossiuksen oma kokoelma ja hänen isänsä Gerhardus Vossiuksen kokoelma. Hugo Grotiuksen kokoelma hankittiin vuonna 1648 tai 1649, Paul ja Alexandre Petaun kokoelma vuonna 1650, ja hovilääkäri Pierre Michon Bourdelot’n kokoelma vuonna 1654. Kuninkaallisen kokoelman ydin matkusti sittemmin Kristiinan mukana Roomaan ja kuuluu nykyään Vatikaanin kirjaston kokoelmiin. (Nilsson Nylander 2011, 52–60; Blok & van Heertum 2000, 354.) Kokoelman historiallisista vaiheista ks. etenkin Nilsson Nylander 2011.

suurta idioottia”, joka olisi suostunut ostamaan kirjat. Vossiuksen kuolinvuonna kokoelmaan kuului 124 kirjaa, ja kokoelman päättyessä Leideniin vuonna 1716 jäljellä oli 115 koodeksia, joista nykyinen *Codices Vossiani Chymici* muodostuu. (Blok & van Heertum 2000, 291 ja 455; Boeren 1975, x–xi.)

Leidenissa säilytettävä *Codices Vossiani Chymici* -kokoelma ja Vossiuksen vuoden 1656 katalogi antavat kohtuullisen tarkan kuvan Kristiinan kuninkaalliseen kokoelmaan Tukholmassa kuuluneista alkemistisistä käsikirjoituksista. P. C. Boerenin selvityksen mukaan *Chymici*-kokoelman käsikirjoitukset ovat peräisin Kristiinan kokoelmasta joitain poikkeuksia lukuun ottamatta.¹⁰ Alkemistiset käsikirjoitukset ovat valtaosin peräisin Böömistä, Määristä, Saksista, Baijerista ja Sleesiasta. Nykyisen kokoelman 115 käsikirjoituksesta kaikkiaan 78 ryöstettiin 1640-luvulta Olomoucista, Mikulovista ja Prahasta. Muutamat kokoelman käsikirjoitukset ovat 1400-luvulta, mutta valtaosa on ajoitettavissa 1500–1600-luvuille. Saksan- ja tšekinkielisten tekstien osuus kokoelmassa on merkittävä. (Boeren 1975, xii–xvi.)

Kokoelman runko koostuu keskiaikaiseen perinteeseen pohjautuvasta, myöhäiskeskiajalla tai 1500-luvulla kopioidusta alkemistisesta kirjallisuudesta. Mukana on runsaasti kopioita alan perusteoksista (kuten *Tabula smaragdina* ja muita hermeettisiä alkemian teoksia), niin kutsuttuun viisasten kiveen liittyviä tekstejä (kuten *De lapide philosophico*) sekä esimerkiksi Arnaldus de Villanovalle, Roger Baconille, Raymond Lullille, ja Johannes Rupescissalle attribuoituja teoksia. Joukossa on aitoja teoksia, mutta varsin suuri osa kokoelman teoksista on pseudepigrafisia eli esiintyy muun kuin todellisen kirjoittajan nimissä. (Boeren 1975, xii.) 1500-luvun auktoreista mukana on esimerkiksi Paracelsuksen ja Trithemiuksen nimiin laitettuja tekstejä. Lisäksi kokoelma sisältää esimerkiksi Aristoteleen, Vergiliuksen ja Tuomas Akvinolaisen pseudepigrafisia teoksia, arabiaauktoreiden teoksia, astronomiaa sekä väriaineita käsitteleviä tekstejä. Kokonaisuudessaan *Codices Vossiani Chymici* antaa

¹⁰ P. C. Beurenin mukaan varmuudella Kristiinan kokoelmaan eivät kuuluneet seuraavat kahdeksan käsikirjoitusta, joiden alkuperä oli useimmissa tapauksissa länsi- tai eteläeurooppalainen: VCF 36 ja 36; VCQ 31, 37 ja 28 (sic); VCO 2, 5 ja 6 (Beuren 1975, xv ja alaviite 3).

ilmeisen kattavan käsityksen siitä, mitkä teokset kuuluivat myöhäiskeskiajalla alkemian peruslukemistoon.

Liber sigillorum & De lapidibus (VCQ 27)

Kristiinan luopuessa kruunusta kuninkaallisessa kokoelmassa oli neljä laajempaa teosta ja kaikkiaan neljä koodeksia, joissa on keskiajan oppineeseen magiaan kytkeytyvää sisältöä. Magian historian kannalta keskeisin Vossiuksen kokoelman käsikirjoitus on Q 27, joka sisältää kolme maagisia kuvia esittelevää tekstiä. Koodeksi on valmistettu 1500-luvulla (ennen vuotta 1540) Böömin mahtisukuihin kuuluneelle Jan (Johannes) Zajicki Hasenburgilaiselle (k. 1553), joka keräsi kirjastoonsa luonnontieteellisiä ja uskonnollisia teoksia. Vossiuksen kokoelmassa on kaikkiaan neljä Jan Zajicille vuonna 1533 tai 1540 tuotettua varsin koristeellista, Prahassa sidottua käsikirjoitusta. Ennen sidontaa Q 25 ja Q 27 ovat saattaneet muodostaa yhtenäisen koodeksin. Sittemmin käsikirjoituksen omisti Zajicin pojanpoika Jan Zbynek, jonka tiedetään osallistuneen Rudolf II:n alkemistisiin kokeiluihin. Hänen jälkeensä käsikirjoitus jäi joko suvun kaupunkipalatsiin tai jesuiittojen residenssiin, jotka sijaittivat Prahan linnan välittömässä läheisyydessä, ja joutui ruotsalaisille vuonna 1648. Käsikirjoitus kuului Kristiinan kokoelmaan ja sisältyy Vossiuksen vuonna 1651 luetteloimiin käsikirjoituksiin. (Boeren 1975, xxi–xxii ja 165–170.)

Kolme muuta Jan Zajicin omistamaa Vossiuksen kokoelmaan päätyntä käsikirjoitusta (Q 25, 33 ja 42) edustavat tyypillistä myöhäiskeskiaikaista alkemian perinnettä, eikä mikään niiden profiilissa viittaa kiinnostukseen kuvamagiaa kohtaan. Q 27 alkaa alkemian yhteydessä usein esiintyvillä Roger Baconin teoksilla (ff. 1r–50v), joita seuraavat tutkielmat magneetista ja eläinten ominaisuuksista. Näitä seuraa pääosin arabialaiseen astrologiaan keskittyvä jakso, johon kuuluvat Messahallan (79v–71v) ja Albumasarin (81v–83v) teokset, kolme Abraham ibn Ezran teosta (91r–101v), Zaelille attribuoitu *Liber sigillorum* (102r–109v) sekä Ptolemaioksen nimissä kulkeva *Liber de imaginibus* (110r–114v). Myös myöhempää löytyy astrologinen teksti (129v). (Boeren 1975, 165–170.)

Käsikirjoituksen loppuosa käsittää luonnontieteellisiä ja lääketieteellisiä tekstejä. Keskiosaan sijoittuvat astrologiset osuudet poikkeavat muiden Zajicin omistamien käsikirjoitusten sekä *Codices Vossiani Chymici*-kokoelman linjasta, mutta alku ja loppu edustavat Zajicin kirjastolle tyypillistä luonnontieteellistä ja eksperimentaalista kirjallisuutta. Onkin luultavaa, että Q 27 on pääpiirteissään kopioitu suoraan yhdestä tai muutamasta valmiista käsikirjoituksesta niiden sisältämien eksperimentaalisen luonnontieteellisten tekstien vuoksi, ja astrologinen osuus on tullut mukaan kopioinnin sivutuotteena.

Astrologia, eksperimentaaliset luonnontieteet sekä eliölaajien tai kivien ominaisuuksia esittelevät tekstit olivat keskiajalla tyypillisin käsikirjoitusyhteys, jossa luonnonmagian ja kuvamagian tekstit esiintyivät (Láng 2008, 49; Klaassen 1998, 7). Etenkin Albumasarin ja Messahallan teosten yhteydessä esiintyi usein tekstejä, jotka käsittelivät kiviin kaiverrettavia maagisia kuvia. Myös Q 27 sisältää kolme yleistä ja laajasti kopioitua kuvaa esittelevää tekstiä. Zaelille attribuoitu *Liber sigillorum* (102r–109v) sisältää kaksi toisistaan poikkeavaa sektiota, joita on syytä pitää erillisinä teoksina. Niitä seuraa Pseudo-Ptolemaioksen talismaaniteos, joka kuuluu keskiajan yleisimpiin kuvamagian teksteihin.

Mainitun *Liber sigillorum*in attribuutio on hyvä esimerkki magian-tutkimuksessa tapahtuneesta kehityksestä ja tutkimuksen keskeneräisyydestä. Kyseessä on useimmiten pseudonyymille Thetel tai Techel attribuoitu tekstikokonaisuus, joka koostuu kahdesta, todennäköisesti alkuaan itsenäisestä teoksesta. Katalogin virheellinen tekijänimi Zael on lähtöisin Lynn Thorndikeltä, joka attribuoiti *Liber sigillorum*in historialliselle Za(h)elille muutamissa käsikirjoituksissa esiintyvän nimiformulan vuoksi. (Thorndike 1922, 390.) Thetelille/Techelille attribuoitujen tekstien muodostivat laajalle levinneen ja monimutkaisesti toisiinsa linkittyvien tekstien perheen, jota on tutkittu toistaiseksi vain hajanaisesti.¹¹ Vuonna 1987 David Pingree luokitteli Techelin *Liber sigillorum*in kaiverrettuja kiviä esitteleväksi tekstiksi, jonka hän arveli periytyvän antiikista. Toisena samankaltaisena tekstinä hän nosti esiin nimillä *De lapidibus*

11 Toistaiseksi laajimman katsauksen tutkimushistoriaan on kirjoittanut Katelyn Mesler, joka on tuonut esiin tutkimusperinteen hajanaisuuden (Mesler 2014, 77 ja 137). Techelille attribuoitavien tekstien luokittelusta ja levinneisyydestä ks. Ockenström & Regan 2023.

tai *De sculpturis lapidum* tunnetun tekstin, joka esiintyy usein Techelin teoksen osana, mutta kiersi myös itsenäisesti, joskus anonyymisti, toisinaan taas pseudonyymeille Azareus tai Acatengi attribuotuna. *Liber sigillorum* ja *De lapidibus* esiintyvät usein samoissa käsikirjoituksissa ja joskus toisiinsa sulautuneina. (Pingree 1987, 64–67.) Myös Vossiuksen kokoelman käsikirjoituksessa nämä esiintyvät perätysten.

Techelin *Liber sigillorum* (sekä auktori että teos esiintyvät myös monilla muilla nimivarianteilla ja nimillä) esittelee versiosta riippuen noin 15–40 kiveä, joihin on kaiverrettu esittävä kuva. Prologin mukaan kyse on kuvista, joita israelilaiset kaiversivat kiviin Mooseksen toisessa kirjassa kuvatun erämaavaelluksen aikana. Kivi on useimmiten tarkoitus asentaa sormukseen. Kuvien käyttötarkoitukset vaihtelivat esimerkiksi maanviljelyn tukemisesta, aarteiden löytämisestä ja taloudellisesta hyödystä terveyteen ja sotamenestykseen. Toisinaan mukana on kivien käyttöön liittyviä reseptejä tai rituaalisia ohjeita. Formaatiltaan teos muistuttaa keskiajalla yleistä kiviopas- eli lapidaari-genreä, joka esitteli kivien ominaisuuksia ja toisinaan myös kiviin kaiverrettuja kuvia.

Jo Thorndike ja Pingree panivat merkille, että Techelin teoksesta on olemassa useita toisistaan suurestikin poikkeavia versioita, joihin on usein sekoittunut tekstiosuuksia muista teoksista, kuten Damigeronin lapidaarista. Katelyn Mesler onkin esittänyt, että tekstitradition monimutkaisuuden vuoksi tulisi puhua laajasta ”kompleksista” (*”Techel/Azareus complex”*), joka koostuu vaihtelevista ”klustereista” eli tekstisektioista. (Thorndike 1923, 387–392; Pingree 1987, 64–66; Mesler 2014). Yleisesti ottaen tutkimuksessa on puhuttu joko yhdestä Techelin teoksesta, josta tunnetaan lukuisia versioita, tai Meslerin tapaan monimutkaisesta kompleksista, josta itsenäisiä teoksia ei ole erotettavissa. Lähempi tarkastelu kuitenkin osoittaa, että latinankielisen tradition sisältä löytyy useampia erillisiä teoksia, jotka kiersivät itsenäisesti.¹² Vanhin latinankielinen versio on peräisin 1100-luvulta. Se käsittää versiota riippuen keskimäärin 17 kaiverrettua kuvaa. Teksti esiintyy muusta Techel-perheestä erillisenä ainakin viidessä käsikirjoituksessa; vanhimmassa tekijänä esiintyy Cehel, mutta useimmissa versioissa teksti on

12 Ockenström & Regan 2023. Käsittelen Techel/Thetel-tekstiperheen erillisiä teoksia ja käsikirjoituksia yksityiskohtaisemmin tulevassa monografiassa.

anonyymi.¹³ Olen käyttänyt tästä versiosta nimitystä Techel A (Ockenström & Regan 2023, 188 ja 197–201). Teoksella on myös latinankielinen paralleeli, hermeettinen, arabiasta latinaksi käännetty kuvamagian traktaatti *Liber planetarum*, joka sisältää suuren joukon vastaavia kuvia. Onkin luultavaa, että varhaisin Techel-perheen teos on mukaelma tästä arabialaislähtöisestä hermeettisen kuvamagian edustajasta. (Ockenström & Regan 2023.)

Viimeistään 1200-luvulla ilmaantuu toinen, suunnilleen samanmitainen teos, jonka tekijänä esiintyy Cehel tai muu nimen variantti (Eet-hel, Chehel) ja jonka prologi on pääpiirteissään sama. Teksti esittää samoilla periaatteilla toimivia kaiverrettuja kuvia, jotka kuitenkin poikkeavat sisällöltään Techel A:n kuvista. Käytän tästä teoksesta nimeä Techel B. Niin ikään 1200-luvulla käsikirjoituksiin ilmestyy yhdistelmä, joka sisältää Techel B:n ja A:n kuvat uudessa vakiintuneessa järjestyksessä. (Ockenström & Regan 2023, 197–205.¹⁴) Tekijänä esiintyvät kertaalleen Cehel ja Thetel, mutta useimmin Theel tai Cheel. Teoksen laajennettu prologi esittää etymologian, jonka mukaan tekijän nimi juontuisi kaivertamista merkitsevästä sanasta *celatio*.¹⁵ Käytän yhdistelmästä tässä luvussa nimitystä Techel BA. Neljäs, selkeästi itsenäinen Techel-teksti sisältyy Thomas Cantimprélaisen 1230-luvulla kirjoitettuun luonnonhistorialliseen *De natura rerum* -teokseen. Teoksen kuvat sisältävät monia yhtymäkohtia Techel A:n ja B:n kuvien kanssa, mutta edustavat erillistä tekstitraditiota. Näiden lisäksi Techel-perhe käsittää joukon yksittäisiä teoksia, jotka sisältävät edellä mainituista versioista tai muista lähteistä periytyviä kuvia.

Kristiinan kokoelmaan kuuluneessa käsikirjoituksessa VCQ 27 on Techel BA -kombinaatio folioilla 102r–107v. Se muistuttaa läheisesti Pariisissa Ranskan kansalliskirjastossa säilytettävää, tietyvästi vanhinta Techel BA:n kopiota (BnF 16204, s. 500–505.). Pariisin käsikirjoitus on mahdollisesti teetetty tunnetulle bibliofilille Richard de Fournivalille 1240- tai 1250-luvulla. (Pingree 1987, 65, viitteet 22, 26 ja 66.) Kä-

13 Vanhin käsikirjoitus on 1100-luvulla kopioitu, myös Pingreen (1987, 65) esille nostama Berliini, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, MS lat. 20 307 (956)), fols. 22r–23r.

14 Viitatussa artikkelissa Techel BA:n sisältävistä käsikirjoituksista käytetään nimitystä "Paris family".

15 Englanninkielinen käännös Techel BA:n prologista ks. Thorndike 1923, 399–400. Etymologian taustalla on klassisen latinan verbi *caelo*, kaivertaa. Vrt. seuraava viite.

sikirjoitus on magian historian kannalta keskeinen: se sisältää useita keskeisiä astrologian ja magian avaintekstejä, kuten Albumasarin, Mes-sahallan ja Zaelin teoksia sekä samaisen Ptolemaiokselle attribuoidun teoksen (s. 539–543), joka löytyy myös Kristiinan kokoelman käsikirjoituksesta. Sekä Leidenin että Pariisin kopiot sisältävät saman prologin, jossa tekstin auktorina esiintyy Theel. Myös etymologia selitetään samalla tavalla: nimi Theel viittaa kuvien kaivertamiseen, ei Jumalan ja luonnon luoman tiedon pimittämiseen.¹⁶ Tässä prologi tuo esille luonnon salaisuuksien paljastamisen tematiikan, joka on voinut olla osasyys Techelin tekstin liittämiselle alkemististen tekstien yhteyteen. Sekä Pariisin että Leidenin käsikirjoitusten versiot Techel BA:sta sisältävät prologin jälkeen 41 kappaletta, joista kukin kuvailee yhden kiveen kaiverretun kuvan vaikutuksineen. (Näistä 18 on peräisin Techel A:sta, 23 B:stä.) Seitsemän ensimmäistä kuvaa on omistettu planeetoille ja etsikoitu planeettojen nimin, siitä eteenpäin kivien nimien mukaan. Rakennne on molemmissa kopioissa sama. Myös tekstiasut ovat lähestulkoon identtiset. Jopa 16. kappaleessa esitetyt, kiveen kaiverretut maagiset kirjaimet, joissa on tyypillisesti merkittäviä eroja käsikirjoitusperinteessä, ovat näissä kopioissa likimain identtiset.¹⁷

Pariisin ja Leidenin kopiot poikkeavat toisistaan vain harvoin. Merkittävin muutos koskee planeettaa ensimmäisen kappaleen otsikossa. Techel B:n ja BA:n muutamat käsikirjoitukset omistavat seitsemän ensimmäistä kappaletta planeetoille järjestyksessä Merkurius-Mars-Jupiter-Venus-Saturnus-Aurinko-Kuu. (Ockenström & Regan 2023, 201, viite 103.) Leidenin käsikirjoituksessa ensimmäinen kappale on kuitenkin omistettu Venukselle (*sub Venere*), jonka tilalta Merkurius on jäänyt pois (planeetat lienevät osasyys siihen, miksi teksti on mukana Leidenin käsikirjoituksen astrologisessa osuudessa). Toinen poikkeus liittyy detaljiin, jonka kohdalla kaikki kopiot poikkeavat toisistaan. 33. kappaleessa mainitaan Pyrrhoksen käyttäneen kyseistä kuvaa, mutta nimen kirjoitusasu

16 Alkuteksti sisältää sanaleikin: Prologi täsmentää, että nimi Cheel/Theel viittaa kaivertamiseen (lat. *caelo*), ei tiedon kätkemiseen (lat. *celo*, kätkeä). "*Ideo vocatus sum Theel quia de celatione id est de sculptione gemmarum scripsi, non quod celassem quod deus et natura produxit.*" BnF 16204, 500. "Minua kutsutaan nimellä Theel koska olen kirjoittanut kaivertamisesta eli jalokivien kaiverruksista, ei siksi että kätkinsin sen mitä Jumala ja luonto ovat tuottaneet." Suomennos kirjoittajan.

17 BnF 16204, 502; VCQ27, 104r. i.h.p.m.N.v.s.m.a.

vaihtelee: Pariisin käsikirjoituksessa esiintyy Purus (s. 504), Leidenissa Spirrus (106v). Kokonaisuudessaan Kristiinan kokoelman käsikirjoituksen Q 27 -teksti on kieliasultaan ja rakenteeltaan hyvin uskollinen vanhimmalle Techel BA:n kopiolle ja poikkeaa siitä vähemmän kuin muut säilyneet BA:n kopiot.

Kuten Techel-perheen teksteissä yleensä myös Leidenin kopiassa useimmat kappaleet alkavat formulalla ”*Si inveneris sculptum*” – ”jos löydät [kiveen] kaiverrettuna”. Kuvia ei siis ohjeisteta tekemään, vaan ne ”löydetään” valmiina. Ei-kristillisten kuvien tekemistä pidettiin keskiajalla idolatrisena harhaoppina, joten vastuuvapauden antava formula on todennäköisesti edesauttanut tekstien sopeutumista kristilliseen ympäristöön. Myös kuvien vaikutukset ovat melko maanläheisiä verrattuna moniin kuvamagian teksteihin, eikä esimerkiksi vahingoittavaa magiaa esiinny. Kiviin kaiverretut kuvat ovat esittäviä antropo- tai zoomorfisia hahmoja. Monien kuvien alkuperä voidaan jäljittää arabialaisessa magiassa esiintyviin taivaankappaleiden personifikaatioihin¹⁸, mutta latinankielisessä Techel-perheessä tämä yhteys on lähes kokonaan häivytetty. Esimerkiksi ensimmäisessä kappaleessa kuva ja ensin mainitut vaikutukset kuvataan seuraavasti:

Jos löydät kiveen kaiverretun kuvan, joka on kuin auralla istuva pitkäpartainen mies, kaartuvin kulmakarvoin; tämän kaulalla maaka neljä miestä, jotka pitävät käsissään kettua ja korppikotkaa. Kun tätä kuvaa roikuttaa kaulassa, se on hyödyksi kaikissa istutustöissä ja aarteiden löytämisessä.¹⁹

Muutamissa Techel BA:n kappaleissa esiintyy reseptejä ja rituaalinomaisia toimintamalleja. Esimerkiksi 29. kappaleessa sormuksen käyttäjän

18 Esimerkiksi Techel A:n kuvatyypeistä noin joka toinen esiintyy *Liber planetarumissa* ja *Picatrixin* arabiankielisessä alkutekstissä (*Ghāyat al-Hakīm*, suom. viisaan päämäärä) planeettojen personifikaatioina. Esimerkiksi ensimmäinen ja toinen kuva, kyntävä pitkäpartainen mies sekä sirpin kanssa esiintyvä mieshahmo, ovat *Liber planetarumissa* ja *Ghāyat al-Hakīmissa* Saturnuksen henkilöitymiä. Ks. ”*Picatrix*”. *Das Ziel Des Weisen*, 127.

19 VCQ27, 102r. ”*Si inveneris sigillum in lapide sculptum scilicet virum sedentem super aratrum longibarbum, cervicem curvatam habentem, et in collo .4. homines iacentes, et teneant in manibus vulpem et vulturem. hoc signum ad collum suspensum, valet ad omnes plantationes, et ad inventionem thesaurorum.* [– –]” Alkutekstin anakoluuttinen rakenne on sujuvoitettu käännöksessä.

tulee voidella kasvonsa öljyllä (105v), ja 33. kappaleessa kiven ja sormuksen väliin ujutetaan linnun kieli (106r). Nämä ovat yleisiä proseduureja lääkinnällisissä ja luonnonmagian oppaissa, kuten laajalle levinneessä *Kyranideessa*, jossa kiven ja sormuksen väliin tyypillisesti tulee eläimen tai kasvin osa. Leidenin Techel BA:ssa kuitenkin ei, kuten ei muissaakaan Techel-perheen teksteissä, esiinny viittauksia henkiolentoihin tai henkien kutsumiseen, jolla oli keskeinen rooli varsinkin *Liber planetarumissa*. Kuviin ei myöskään lisätä sanoja, nimiä tai symbolisia merkkejä (joita kuvamagian tekstit usein kutsuvat ”karaktereiksi”), kuten arabialaisperäisessä kuvamagiassa oli tyypillistä. Vaikka tekstin alkuperä onkin arabialaisessa astrologisessa magiassa, se oli onnistuttu sopeuttamaan kristilliseen Eurooppaan ja 1100–1200-luvuilla suositun lääkinnällisen luonnontieteen ja kivioppaiden kontekstiin. Samoista syistä sen voi olettaa palvelleen myös 1500-luvulla virinnyttä kiinnostusta luonnon salaisuuksia kohtaan.

Kristiinan kokoelman käsikirjoituksessa VCQ 27 *Liber sigillorumia* seuraa toinen kuvia esittelevä teksti, joka jatkuu osana samaa teosta ilman uutta otsikointia. Kyseessä on Pingreen itsenäiseksi teokseksi luokittelema *De lapidibus* (tai *De sculpturis lapidum*). Se seuraa Techelin teosta monissa Techel A:n ja BA:n kopioissa ja edeltää sitä Thomas Cantimpräläisen teoksessa. Vaikka tekstit usein integroituvat toisiinsa käsikirjoituksissa, on kuitenkin lukuisia syitä käsitellä niitä erillisinä teoksina. Vanhimmassa Techel-perheen käsikirjoituksessa (Berliinin Techel A) *De lapidibus* seuraa Techel A:ta, mutta sillä on oma otsikko ja initiaali. *De lapidibus* kiersi myös laajasti itsenäisesti,²⁰ ja muutamissa kopioissa tekstillä on oma auktori, Acatengi tai Azareus. Tutkimuskirjallisuudessa teksti tunnetaankin Azareuksen nimellä. Lisäksi tekstillä on oma agenda, joka kertoo itsenäisestä alkuperästä. Techelin teos painottaa kivien roolia ja nimeää kiven jokaiselle kuvalle, minkä *De lapidibus* tekee vain satunnaisesti. Lisäksi Techel sisältää reseptejä ja rituaaleja, joita *De lapidibus* ei esiinny. Kuvitusten osalta Techelin teokset esittelevät varsin kirjavasti hahmoja, jotka monissa tapauksissa ovat Lähi-idän ikonografisiin perinteisiin pohjautuvia planeettojen

20 Esim. Ockenström & Regan 2023, 180–181.

personifikaatioita, kun taas *De lapidibus* sisältää kreikkalais-roomalaisen tähtitieteen perinteen mukaisia tunnettujen tähdistöjen antropomorfisia ja zoomorfisia kuvia. Kyseessä onkin Techel-perheen pääteoksiin (A, B, BA) verrattuna yhtenäinen ja selkeästi erillinen teos, joka on 1100-luvulla tehdyn Techel A:han yhdistämisen vuoksi saanut yhteisen elämän Techel-perheen kanssa ja toisinaan sulautunut siihen.

De lapidibus esittelee yleensä noin 20–40 kiviin kaiverrettua tähdistöjen kuvaa ja niiden vaikutuksia. Latinankielisessä tekstitraditiossa teoksesta esiintyy kaksi rakenteellisesti ja osin sisällöllisesti erilaista päätyyppiä. Ensimmäinen alkaa Pegasoksen tähdistöstä ja päättyy Orioniin, toinen taas esittelee ensin eläinradan merkit kolmen sarjoissa ja viimeiseksi Karhujen tähdistöt. Vossiuksen kokoelman koodeksin VCQ 27 folioilla 107v–109v on standardityyppi Pegasos-Orion. Se sisältää 28 kuvaa. Teksti on lähestulkoon identtinen Pariisin käsikirjoituksen (BnF 16204, 505–507) vastaavan osuuden kanssa, jossa sama teksti seuraa samassa formaatissa Techel BA:ta. Kokonaisuudessaan voi todeta, että vaikka Kristiinan kokoelman käsikirjoitus sisältää yhdet myöhäisimmistä tunnetuista Techel BA:n ja *De lapidibus*en käsikirjoitetuista kopiaista, ovat ne tekstimuodoltaan poikkeuksellisen lähellä 1200-luvun puolivälin perinnettä. Kopistilla on toisin sanoen ollut käytössään kopio, joka oli hyvin uskollinen Pariisin käsikirjoitukselle. Samalla ne todistavat keskiaikaisen kuvamagian perinteen tiettyjen muotojen elinvoimasta vielä 1500-luvun puolivälissä.

Opus imaginum / De imaginibus super facies signorum (VCQ 27)

Käsikirjoituksessa VCQ 27 edellisiä tekstejä seuraa Ptolemaiokselle (käsikirjoituksessa ”Ptolomeus”) attribuoitu *De imaginibus super facies signorum* (1101–114v). Kyseessä on yksi tunnetuimpia ja levinneimpiä keskiajan oppineen magian teoksia, joka tunnetaan tutkimuksessa myös nimellä *Opus imaginum*. Ptolemaioksen nimestä huolimatta kyseessä on todennäköisesti arabiankielisen kulttuurin tuotos, joka käännettiin

latinaksi 1100-luvulla Espanjan alueella. Latinankielisestä *Opus imaginumista* tunnetaan noin 30 käsikirjoituskopioita. Varhaisissa käsikirjoituksissa se kiersi usein yhdessä toisen suosituksen kuvamagian tekstin, Thabit ibn Qurran *De imaginibus* -teoksen kanssa. (Pingree 1987, 75–76 ja 86–87; Boudet 2008, 17–19; Láng 2008, 31.) Näillä kahdella teoksella oli kohtalonyhteys 1200-luvulla. Ilmeisesti 1260-luvulla kirjoitetussa vaikutusvaltaisessa, virheellisesti Albertus Magnuksen kirjoittamana pidetyssä *Speculum astronomiae* -teoksessa²¹ luokiteltiin kuvia sisältävät ”astronomiset” teokset kolmeen ryhmään. Kaksi ensimmäistä ryhmää, kammottavat (*abominabiles*) ja vastenmieliset (*detestabiles*), sisältävät rituaaleja ja henkiolentojen kutsumista ja luokiteltiin harhaoppisiksi. Kirjoittajan antamat esimerkit osoittavat, että ensimmäinen ryhmä käsittelee arabialaisperäistä hermeettistä kuvamagiaa, toinen niin kutsuttua ”salomonista” rituaalimagiaa. Kolmas ryhmä muodostuu sallituista teoksista, joita nimetään vain kaksi: Thabitin ja Pseudo-Ptolemaioksen teokset. Luokittelulla saattoi olla ratkaiseva vaikutus, sillä *Speculum astronomiae* -teoksen tuomitsemat tekstit ovat säilyneet heikosti tai kadonneet kokonaan, kun taas synninpäästön kokeneesta kaksikosta on säilynyt kymmeniä kopioita. (*Speculum astronomiae*, Cap. 11 = Zambelli 1992, 240–251; Pingree 1994, 41–44; Láng 2008, 27–31.) Voikin olettaa, että myös edellä käsitellyt Techelin ja Azareuksen teokset, joista ei löydy kerettiläistä sisältöä ja jotka muistuttavat monilta osin Thabitin ja Pseudo-Ptolemaioksen teoksia, nauttivat hyväksyntää osin tämän perheyhtäläisyyden vuoksi.

Teoksen otsikon *facies* viittaa eläinradan merkkien 36 dekanoksen tai ”dekaanin” järjestelmään. Dekanosten alkuperä on egyptiläisessä astrologiassa, jossa ne olivat pieniä *bakiiu*-nimellä tunnettuja ajan mittaamiseen käytettyjä tähtikuvioita. Uusi *bakiiu* nousi taivaalle noin 10 päivän välein, mistä juontuu kreikankielinen nimitys *dekanoi*. Hellenistisellä ajalla ne integroitiin kreikkalaiseen astrologiaan, jossa kuhunkin eläinradan merkkiin yhdistettiin kolme antropomorfisin ja zoomorfisin muotoin kuvattua dekanosta. (Barton 1994, 19–20; Weill-Parot 2002,

21 Nykytutkimuksessa on osoitettu, ettei kirjoittaja ole Albertus. Todellisesta kirjoittajasta ei ole yksimielisyyttä. *Speculum astronomiae*n attribuutiosta ks. esim. Paravicini Bagliani 2001; Roy 2000.

108–109.) *Opus imaginum* pohjautuu *facies*-järjestelmään kuitenkin varsin löyhästi, sillä se esittelee kaikkiaan 46 kuvaa, jotka on jaoteltu varsin epätasaisesti eri tähtimerkkien alaisuuteen – esimerkiksi Neitsyen merkkiin liitetään kuusi kuvaa, Skorpioniin ja Jousimieheen vain yksi (ks. Boudet 2008, 31–33).

Pseudo-Ptolemaioksen teoksen yleisin kielellinen formula on antiikin magian perinteessä hyödynnetty *ligatio*-formula, joka pohjautuu sitomista tai estämistä tarkoittavaan *ligo*-verbiin tai sen johdannaisiin. ”*Cum volueris ligare* – kun tahdot estää” -formulalla alkavien ohjeiden yleinen tarkoitus on kirota kohde ja rajoittaa tämän liikkumista. Teos ei kuitenkaan liity demonologiaan, vaan pahimmillaankin lähinnä lievästi haitalliseen magiaan. Teoksesta edition laatineen Jean-Patrice Boudet’n mukaan kuvista noin 35 % liittyy terveyteen ja vaurauteen, 25 % muiden ihmisten ja luonnon hallintaan, 24 % illuusioihin ja 10 % rakkauteen tai vihaan. Kuvista kahdeksan liittyy seksuaalisuuteen (joko kumppanin saamiseen tai kohteen seksuaalisuuden rajoittamiseen). Ohjeet ovat suppeita ja yksinkertaisia, eikä kuvien ulkonäköä kuvailla tarkasti. (Boudet 2008, 20–21; Boudet 2006, 161.) Konteksti on arkinen ja agraarinen. Yksittäistapauksissa kuvat auttavat paimentamaan karjaa, ehkäisevät tulipaloja, torjuvat vihollista, karkottavat vaarallisia eläimiä, houkuttelevat kyyhkysii, parantavat kalaonnea, häättävät kärpäsiä, estävät naapurin hedelmiä kasvamasta, haittaavat kilpailijan kaupankäyntiä ja houkuttelevat sukupuolikumppania. Osa käyttötarkoituksista on puhtaasti viihteellisiä tai pilailuhenkisiä: eräs talismaani ilmeisesti parantaa soittotaitoja, toinen saa ihmiset riisumaan vaatteensa ja kolmannen yli ei voi kulkea laulamatta ja taputtamatta.²²

Pseudo-Ptolemaioksen *Opus imaginum* -teoksen tekstitradiatio on suhteellisen yhtenäinen, eikä suuria rakenteellisia variantteja esiinny. Boudet’n editiossa on huomioitu muutamia laadukkaimpia käsikirjoituksia, kuten edellä mainittu Pariisin BnF 16204 sekä Firenzen kansalliskirjaston II.iii.214 (sama käsikirjoitus, jossa ainoa versio edellä mainitusta *Liber planetarumista* on säilynyt). Kristiinan kokoelman kopio seuraa näitä päälinjoiltaan: prologi on sama, kappaleiden otsikointi on

²² Ks. Boudet 2008, 26–35.

lähes identtinen (tosin tähtimerkit on ilmaistu symbolilla sanan sijaan), ja se esittää saman määrän kuvia samassa järjestyksessä yhtä keskeistä rakenteellista poikkeusta lukuun ottamatta: 34. kuva, joka on yksi Vaa'an tähtimerkin alaisista kuvista, on Leidenin kopiossa siirretty hieman myöhemmäksi Skorpionin merkin alaisuuteen (113v), ilmeisesti koska kyseisessä kuvaohjeessa viitataan nimenomaan Skorpioniin.²³

Tekstiasussa on sen sijaan paikoin merkittäviäkin, osin säännönmuokaisia omalaatuisuuksia. VCQ 27:n kopiossa sanoja on lisätty tai puutuu sieltä täältä, ja joskus sidesanoja on korvattu synonyymeillä. Sana *ymago* ("kuva", yleinen variantti klassisen latinan kirjoitusmuodolle *imago*) on korvattu lyhenteellä "o" ja monen kuvaohjeen alkuun on lisätty ilmaus "*sub eodem (horoscopo)*" indikoimaan, että kuva kuuluu saman tähtimerkin alaisuuteen kuin edellinenkin. Paikoin tekstissä on kokonaisia lauseita, jotka Boudet'n editiosta puuttuvat.²⁴ Leidenin kopiossa esiintyy myös yksikön ja monikon vaihtelua, sanajärjestyksen vaihtelua ja kieliopillisen muodon variointia.²⁵ Muutamat kopistin ratkaisut osoittavat, että teksti on koostettu kahden tai useamman erilaisen kopion pohjalta. Esimerkiksi 24. kuvassa tekstitradiotissa esiintyy variaatio: BnF 16204 esittää tekstimuodon "*Et si volueris ut accipiat dolor eum vel demones [-]*", BNFC II.iii.214 taas korvaa sanan *dolor* (tuska, kipu) sanalla *calor* (lämpö, kuume). VCQ 27 huomioi nämä molemmat pääradiot: "*[-] accipiat eum dolor aliter calor et demones [-]*" (112v)²⁶. Monet muutoksista ovat käsikirjoituksille tyyppisiä kopiointivirheitä, osa taas kirjurin tietoisia interventioita, joilla on pyritty parantamaan ja selkeyttämään tekstiä ja antamaan rakenteelle loogisempi ilmiä. Jos teoksesta joskus

23 "*Cum volueris ut denudent se homines. fiat imago viri enea secunda facie scorpionis oriente [-]*" Leiden, VCQ 27, 113v.

24 Esimerkiksi 9. kuvan lopussa "*donec removeatur sub eodem*" (siihen asti, kunnes se poistetaan, saman [merkin] alaisuudessa). VCQ 27, 111r; kuvan 24 keskellä "*Ubi ignis accenditur subhumetur Et dicitur capiat eum calor et demones [-]*" (haudattakoon sinne missä tuli sytty. Ja sanotaan: vallatkoon lämpö [= kuume] ja demonit hänet) 112v; kuvassa 25: "*alias sic que vermes habeat in manu sua dicendo*" (muiden [= toisen lähteen] mukaan siten että hän pitää matoja kädessään sanoen) 112v.

25 Kieliopillisen muodon vaihteluista: esimerkiksi kuvassa 28 "*tenente*" pro "*tenens*" (113r). Leidenin kopio myös suosii enemmän aktiivia passiivin sijaan, esimerkiksi kuvassa 42 "*Sepelias*" pro "*sepeliatu*", 114r.

26 Suom. "Jos haluat että tuska tai demonit valtaavat hänet." "Vallatkoot hänet tuska, toiseen tapaan sanoen kuume ja demonit."

tehdään laajempaan käsikirjoitusmassaan pohjautuva tekstikriittinen editio, on Leidenin kopio arvokas lähde.

Kristiinan kokoelman kopion omintakeisin lisäys löytyy aivan tekstin lopusta, jonne on lisätty standardiversioista puuttuva kappale.²⁷ Lisäkappaleen mukaan lukijan ei pidä uskoa tekstin olevan Ptolemaioksen kirjoittama, koska olisi epäuskottavaa, että niin arvostettu oppinut olisi kirjoittanut tämänkaltaisen teoksen. Lisäperusteeksi esitetään, että ”Albertus *Speculumissaan*” – eli *Speculum astronomiae* – pitää teosta hyödyttömänä.²⁸ *Speculum astronomiae* tosiaan käsittelee teosta (jos kohta vain yhdessä virkkeessä) ja toteaa sen olevan sellaisenaan hyödytön, koska se esittelee vain nousevat merkit, joiden alaisuudessa kuvat on tehtävä.²⁹ Edellä *Speculumin* kirjoittaja on kuitenkin pitänyt hyvin samantyyppistä Thabitin teosta varsin hyödyllisenä, joten teoksen lopullinen kanta jää epäselväksi.

Toisin kuin *Liber sigillorum* ja *De lapidibus*, Leidenin kopio Pseudo-Ptolemaioksen teoksesta poikkeaa edellä mainituin tavoin 1200-luvun keskeisistä käsikirjoituksista kuten Pariisin BnF 16204:sta. Se on myös harvoja esimerkkejä kuvamagian teosten kopioista, joissa kopisti suhtautuu näin silmiinpistävällä tavalla kriittisesti teoksen tekijyyteen ja alkuperään. Mikäli lisäys on peräisin 1500-luvulta, voi se kertoa paitsi magian tradition muutoksesta 1500-luvulla myös varhaisen keskieurooppalaisen humanismin orastavasta lähdekritiikistä.

27 Tätä tutkimusta tehtäessä ei ole selvitetty systemaattisesti, esiintyykö tämä lisäys muissa teoksen kopioissa. Thorndike ei mainitse lisäystä, joten hänen vuonna 1947 listaaamissaan 22 käsikirjoituksessa se ei ilmeisestikään esiinny (Thorndike 1947, 256–261).

28 ”Nota quod libellus dictus est a quibusdam a Ptolomeo compositus quod non est credendum. Quia Albertus in suo speculo dicit quod hic tractatus, sicut est, est inutilis. Esse non est credendum quod vir tante laudis, tante s(e)n(tenti)e [luketapa epävarma] discretionis ingenii subtilitatis et sapientiae libellum inutilem sicut est iste scripserit.”

29 ”Est et alius liber, qui sic incipit: Opus imaginum Ptolemaei etc., qui sicut est inutilis est, cum nihil sit ibi nisi sub quo ascendente sint imagines singulae faciendae.” *Speculum astronomiae*, Cap. 11, Zambelli 1992, 248–250.

Liber vaccae (VCQ 60)

Vossiuksen kokoelmasta löytyy vielä yksi keskiajan latinankielisen maagisen kirjallisuuden keskeisiin teksteihin kuuluva teos, pseudoplatoninen *Liber vaccae* ("Lehmän kirja"). Sen sisältävän käsikirjoituksen VCQ 60 alkuperästä ei kuitenkaan ole varmuutta, eikä näin ollen tiedetä, kuuluiko käsikirjoitus Kristiinan kokoelmaan ja viivähtikö se Ruotsin maaperällä. Vossiuksen keräilijäprofiilin nojalla on kuitenkin epätoimennäköistä, että käsikirjoitus kuuluisi hänen omiin hankintoihinsa. Kyseessä on kahdesta osasta koostuva 1400-luvun käsikirjoitus, jonka ensimmäinen osa sisältää pääosin alkemian perusteoksia.³⁰ Platonin nimissä esiintyvä *Liber vaccae* kattaa lähes koko toisen osan (52r–64r). (Beuren 1975, xv ja 235–237.)

Liber vaccae (esiintyy myös nimellä *Liber Aneguemis*) on 1200-luvulla Espanjassa tehty käännös tai mukaelma vain fragmentaarisesti säilyneestä arabiankielisestä teoksesta *Kitāb al-Nawāmīs* ("Pyhien salaisuuksien kirja"). Kirja esittelee reseptejä ja eksperimenttejä, joista muutamien avulla voidaan saavuttaa ihmeellisyyksiä (esimerkiksi "rationaalisen olennon" luominen lehmän osista ja kuun halkaiseminen kahtia), mutta enimmäkseen kirja sisältää merkittävästi arkisempia proseduureja. Osa resepteistä on luonteeltaan alkemistisia, ja luonnonmateriaalien merkittävän osuuden vuoksi tekstin viitekehys on lähellä luonnonmagiaa. Uusimmassa tutkimuksessa tästä magian haarasta on käytetty myös nimitystä "*magic of marvels*". Laajin versio sisältää kaksi osaa: ensimmäisessä on 46 eksperimenttiä, toisessa 41. (Saif 2016, 1–2; Sannino 2019, 153–154 ja 158.) Teoksesta tunnetaan 14 latinankielistä käsikirjoitusta.³¹ Osa kopioista on fragmentaarisia, ja kokonaisuudessaan käsikirjoitustraditio on hajanainen. *Liber vaccae* esiintyy yleensä samoissa käsikirjoituksissa lääkinnällisten tekstien ja magian tekstien kanssa, joten Vossiuksen kokoelman alkemistinen konteksti on poikkeus.

30 Käsikirjoituksen aloittaa keskiaikaisen alkemian klassikko, hermeettinen *Tabula smaragdina*. Suurimman osan ensimmäisestä osasta kattaa alkemistinen *Liber sacerdotum* (ks. Beuren 1975, 235–237).

31 Tieto käsikirjoitusten määrästä perustuu teoksesta tekstiäritististä editiota laativan Sarah Ortegan tiedoksiintoon. Sähköposti 28.11.2022.

Tämän tutkimuksen puitteissa Vossiuksen kokoelman *Liber vaccae*-kopiota ei ole verrattu systemaattisesti tekstin muihin kopioihin. Se joka tapauksessa poikkeaa rakenteellisesti ainakin Firenzen kansalliskirjaston kopiosta (II.iii.214, 57v–72r), jossa monet osiot esiintyvät toisessa järjestyksessä. Leidenin versioon on tehty myös muutamia mielenkiintoisia poistoja. ”Rationaalisen olennon” valmistamista koskevan ohjeen (”*Qui vult facere animal rationale*” 55r) alusta on pyyhitty pois kaksi jaksoa, ja myös seuraava otsikko (Firenzen kopiossa ”*Ad faciendum animal rationale alterius modi*”) on poispyyhitty. Näiltä osin kopio vaikuttaa joutuneen tietoisesti sensuurin kohteeksi. Lisäksi folioiden 55–56 sekä 58–59 väleistä on poistettu vähintään yhdet kokonaiset foliot sisältöineen. Lehdet ovat voineet tuhoutua vahingossa, mutta toisaalta kyse voi olla tietoisesta toiminnasta. Vossiuksen kokoelman varhaismoderni kopio voikin olla esimerkki tekstiä kohtaan tunnetusta epäluulosta ja ”elämän luomisen” aiheuttamasta harhaopin pelosta.

Kristiinan kokoelmassa oli edellä mainittujen lisäksi kaksi käsikirjoitusta, joiden otsikoissa esiintyy termi *magia*. Molemmat päätyivät Ruotsiin todennäköisesti Rudolf II:n kokoelmasta Prahasta. VCQ 52 on Rudolfille tuotettu, prahalaisen mestarin sitoma alkemistinen käsikirjoitus, jonka koristeellisuus sai Vossiuksen hämmästelemään, miksi niinkin loisteliaaseen koodeksiin oli kopioitu niin mitättömiä sisältöjä. Käsikirjoituksessa on kolme vuosina 1578–1583 kopioitua osaa. (Beuren 1975, xix–xx, 221–223.) Foliolla 97–101 on lyhyt, otsikolla *De magia* esiintyvä pääosin saksankielinen teksti, joka tarjoaa planeetoille vaihtoehdot nimet (esim. Saturnus = Aratron, Jupiter = Bethron) ja geometrisesti koostetut symboliset merkit. Jälkimmäiset olivat yleisiä kuvamagian perinteessä mutta myös alkemiassa. Otsikosta huolimatta tekstin viitekehys on enemmän alkemistinen kuin maaginen, eikä sille ole toistaiseksi löytynyt suoria esikuvia keskiajan oppineen magian perinteessä.

VCF 4 on todennäköisesti Saksissa 1577 kopioitu ja Dresdenissä 1590 sidottu koodeksi, joka päättyi lahjoituksena Rudolfille Sebald Schwertzerin kirjastosta (Beuren 1975, xiv, 13–18). Käsikirjoitus on pitkälti alkemistinen, mutta folioilla 251–272 on magiaan liittyvä, useista lyhyistä teksteistä koostuva saksankielinen osuus. Se edustaa 1500-luvulle ominaista

syntetisoivaa lähestymistapaa, jossa lukuisia magiaan ja alkemiaan liittyviä perinteitä käsitellään toistensa yhteydessä antiikin, keskiajan ja renessanssin käsityksiä toisiinsa integroiden.³² Marginaalilisäyksessä viitataan Heinrich Cornelius Agrippaan, jota on ehdotettu tekstien kirjoittajaksi. (Beuren 1975, 16.)

Molempien käsikirjoitusten tekstikokonaisuudet ovat osin keskiajan oppineen magian perillisiä, mutta ne edustavat uuden ajan kynnyksellä käynnistynyttä magian perinteen metamorfoosia: tekstit ovat kansankielisiä ja ne muodostavat synteesejä tai yhdistävät toisiinsa perinteitä, jotka olivat keskiajalla erillisiä. Teksteistä välittyy uusi, alkemiaan ja hermeettiseen perinteeseen 1500–1600-luvuilla kytkeytynyt kiinnostus luonnon mysteerejä ja sen manipulaatiota kohtaan. Jo itse termi oli uutuuus, sillä substantiivi *magia* ei juuri koskaan esiinny keskiaikaisissa teksteissä. Magian aloista käytettiin yleensä muita nimityksiä, joista yleisin oli *nigromantia* tai *nigromancia*. (Boudet 2006, 16, 20, 93–94, 129, 131 ja 237.) Vasta uudella ajalla oppineen magian perinteet hiljalleen kytkeytyvät substantiiviin *magia*, kuten nämäkin Kristiinan kokoelman käsikirjoitukset osoittavat.

Magia 1600-luvun kirjakokoelmissa Euroopassa

Kristiinan hovin alkemistista kokoelmaa voi pitää ajan mittapuulla kohdallaisen laajana ja kattavana. Erityisen maaginen se ei kuitenkaan ollut. Yli sadan käsikirjoituksen kokoelmassa on vain neljä tekstiä, jotka edustavat keskiajan oppineen magian perinnettä, ja ne kattavat vain muuttaman promillen kokoelman foliomäärästä. Pitkälti sotasaaliina hankitun kokoelman kokoonpano heijasteleekin lähinnä niitä intressejä, joita alkemiaa kohtaan tunnettiin 1500-luvun Saksassa ja Böömissä ja varsinkin Rudolf II:n piirissä. Kristiinan kokoelma vaikuttaa kuitenkin

32 Osuuden sisältö on seuraava, Beurenin katalogin otsikointia käyttäen: 251–252 *De theurgia* (*teurgia* viittaa myöhäisantiikin uusplatonilaiseen rituaaliperinteeseen, joka tuli uudelleen tunnetuksi 1400-luvun lopulta alkaen); 253–255 *De prestigiis* (*prestigium* viittasi keskiajalla sekä silmänkääntötemppuihin että talismaaneihin); 256–259 *De Goetica* (*goetia* oli 1500-luvulla yleistynyt termi, joka viittasi nekromantiaan); 261–267 *De cabala*; 268–270 *De magia venefica*; 270v *De magia in generali*; 271–272 *De magia naturali*.

heijastelevan tyyppillistä tapaa, jolla magian tekstit jatkoivat kiertoaan ja hakeutuivat yhteen varhaismodernilla aikakaudella. Vastaavia magian pistokkaita, usein hieman laajemmassa mittakaavassa, löytyi muistakin saman ajan eurooppalaisista kokoelmista. *Grand tourillaan* Lontoossa vuonna 1641 Isaac Vossius tutki Thomas Howardin (1585–1646) kokoamaa Arundelin kokoelmaa (Block & van Heertum 2000, 83), johon sisältyy *De lapidibus* ja muita kuvamagian tekstejä.³³ Seuraavana vuonna Vossius tutustui Firenzessä Biblioteca Medicea Laurenzianaan (Block & van Heertum 2000, 124), jonka kokoelmiin kuuluu useita keskiaikaisen magian tekstejä sisältäviä käsikirjoituksia 1400–1500-luvuilta.³⁴ Samoihin aikoihin syntynyt Elias Ashmolen (1617–1692) kokoelma sisältää sekin Techel-perheen osia.³⁵

Muutamat kokoelmat viestivät laajemmasta, nimenomaan magiaan kohdistuneesta kiinnostuksesta. Claude Saumaise oli vuonna 1606 koinut käsikirjoituksia Heidelbergin Bibliotheca Palatinassa (Block & van Heertum 2000, 27), jossa säilytettiin eräänlaisena hoviastrologina aiemmin toimineen Johannes Virdungin (n. 1463–1538) maagissisältöistä, pääosin Puolassa kopioitua käsikirjoituskokoelmaa. Kokoelmaan kuului niin kuvamagian ja luonnonmagian tekstejä kuin käytännönläheisempiä magian aloja, kuten kiromantiaa, käsitteleviä teoksia. Kokoelmaa säilytetään nykyään Vatikaanissa.³⁶ (Láng 2008, 107, 115, 129–130 ja 255–260.) Kristiinan kokoelmaa myöhemmin kerätty Hans Sloanen (1660–1753) kokoelma sisältää suuren joukon käsikirjoituksia, joista löytyy monia kuvamagian (kuten Techel-perheen), luonnonmagian ja rituaalimagian

33 Esimerkiksi 1300-lukulainen Arundel 342 (Lontoo, British Library MS Arundel 342) sisältää *De lapidibus* -tekstin (69r–71r) sekä kaksi hermeettistä kuvamagian tekstiä (*De viginti quattuor horis* 78v–80v, *De duodecem annulis* 80v–83r.). Keskiajan hermeettisen magian tekstien korpuksesta ks. Lucentini & Perrone Compagni 2001.

34 Kokoelmaan kuuluu esimerkiksi Giorgio Parmalaisen renessanssiaikainen magian ensyklopedia *De magia* (Plut. 44.35) sekä käsikirjoitus Plut. 89 Supp. 38, joka sisältää useita keskeisiä kuvamagian tekstejä, kuten Thabitin *De imaginibus*, Pseudo-Ptolemaioksen *Opus imaginum*, Pseudo-Thabitin *De XV stellis* sekä otteita *Picatrixista*.

35 Oxford, Bodleian Library, MS Ashmole 1471 sisältää *De lapidibus* ja Techelin teoksen (64v–67v) lähes samoina versioina, joina ne esiintyvät Thomas Cantimpréin teoksessa.

36 Kuvamagian ja astrologian kannalta keskeisiä Virdungin kokoelman käsikirjoituksia ovat etenkin Vatikaanissa säilytettävä Pal. Lat. 1375 (josta löytyvät esimerkiksi (pseudo-)Zaelin *De septem planetarum* ja hermeettinen *De imaginibus sive annulis septem planetarum*, 269v–270v) ja Pal. Lat. 1439. Benedek Lángin hypoteesin mukaan Johannes Trithemius tunsii Virdungin kokoelman, johon myös Trithemiuksen *Antipalus maleficiorum* -teoksessa esittämä magian teosten lista pohjautuisi. (Láng 2008, 260.)

tekstejä.³⁷ Hieman muita varhaisempaa Virdungin kokoelmaa lukuun ottamatta mainituissa varhaismoderneissa kokoelmissa on nähtävissä synkretistinen intressi: kokoelmien pääpaino on usein alkemiassa, lääkinnällisessä magiassa ja osin spirituaalisesti värityneessä rituaalimagiassa, joiden lomassa kokoelmiin on livahtanut joukko kuvamagian tekstejä – varsinkin jo keskiajalla suositut Techel-perheen tekstit ja *De lapidibus* esiintyvät niissä varsin yleisesti. Kokoelmien yleisilmeessä rituaalimagialle ominaiset hengellisiin mysteereihin liittyvät intressit yhdistyvät luonnon ja luomakunnan salaisuuksia kohtaan tunnettuun viehtymykseen. Kristiinan kokoelma, joka pohjautuu pitkälti Rudolf II:n hovin ja 1500-luvun böömiläisen eliitin valintoihin, muodostaa yhden osan tästä kokonaisuudesta ja löytää lähimmät verrokkinsa Arundelin ja Ashmolen kokoelmista, joissa kuvamagian osuus on maltillinen ja mahdollisesti sattumanvaraisesti mukaan valikoitunut. Kristiinan kokoelman kuvamagian teokset ovat myös leimallisesti yleisesti hyväksytyjä ja yleisiä teoksia, eikä kokoelma sisällä hermeettisiä kuvamagian tekstejä tai muita keskiajalla kerrettiläisiksi tuomittuja teoksia. Kristiinan kokoelman omintakeisimpana piirteenä voi pitää sen tuoreutta: siinä missä muissa kokoelmissa on kohtalaisesti myös 1200–1300-lukujen käsikirjoituksia, on pääosa Kristiinan kokoelmasta kopioitu vuoden 1500 jälkeen.

Miksi Tukholmassa oli alkemistinen kokoelma?

Kristiinan alkemistisesta kokoelmasta on sanottu, että se oli kummajainen muutoin humanistis-klassisessa kokoelmassa ja Ruotsissa heikosti arvostettu (Block & van Heertum 2000, 290). Tutkimuksessa vallitsee vahva yksimielisyys siitä, ettei Vossius vaikuttanut kokoelman syntyyn. Vossius oli protestanttisen humanistioppineen ja latinanopettajan poika, jonka oma mielenkiinto kohdistui antiikin maantieteeseen, historian-

³⁷ Esimerkiksi Techel BA -versio ja *De lapidibus* käsikirjoituksessa Lontoo, British Library, MS Sloane 1784 ja useampi Techel BA:n versio käsikirjoituksessa MS Sloane 3663. Lisäksi kokoelmasta löytyy hermeettisiä kuvamagian teoksia, esimerkiksi Belenokselle attribuoitu *De imaginibus septem planetarum* (Sloane 3826, 100v–101r). Kokoelma sisältää runsaasti myös rituaalimagian ja alkemian tekstejä.

kirjoitukseen ja runouteen melko puhtaasti filologisesta näkökulmasta. Vossiuksen kokoama käsikirjoituskokoelma keskittyy samoihin aiheisiin, eikä mikään osoita, että hän olisi tuntenut suurempaa mielenkiintoa alkemiaa tai magiaa kohtaan.³⁸ Kristiinan alkemistisesta kokoelmasta hän pyrki aktiivisesti eroon ja suhtautui siihen vähättelevästi, kuten edellä on käynyt ilmi. (Block et van Heertum 2000, 13–17, 20, 38–41, 50–51, 205 ja 211; Beuren 1975, ix ja xv.)

On kuitenkin muistettava, että alkemia ja muut esoteeriset ja okkultit alat nauttivat merkittävästä yleiseurooppalaisesta noususuhdanteesta 1600-luvun alkupuoliskolla. Vaikka kirkko oli julistanut alkemian harhaopiksi, hermeettinen filosofia ja Paracelsukselta vaikutteita saanut alkemistinen lääketiede toimivat 1600-luvun Euroopassa varteenotettavina vaihtoehtona Aristoteleelle ja Galenokselle ja muodostivat oppillisen matriisin alkemian ja magian uusien muotojen kehittymiselle. (Esim. Lindroth 1975, 172; Åkerman 1991, 85.) Hermeettisen kirjallisuuden suosion kasvu oli saanut alkunsa firenzeläisen uusplatonistin Marsilio Ficinin käännettyä keskeisimmän teoreettisen hermeettisen tekstikokoelman *Corpus Hermeticum*in kreikasta latinaksi 1460-luvulla. Hermeettinen filosofia ja siihen yhdistynyt uusplatonilaissävytteinen mystifioiva näkemys luonnosta resonoi myös Ruotsin valtakunnan oppineiston keskuudessa 1600-luvulla. Vuosisadan alussa helsinkiläissyntyinen astronomi Sigridus Forsius kirjoitti teoksen, jossa hän yhdisti aristoteeliseen luonnonfilosofiaan paracelsuslaisia ja uusplatonilaisia piirteitä. (Lindroth 1975, 148–151.) 1640-luvulla Tarton yliopistossa vaikuttanut Heinrich Menius taas esitti vision hermeettisestä maailmanjärjestyksestä, jossa oli uusplatonilaisia piirteitä. Menius kirjoitti myös alkemistisen teoksen metallurgiasta. Meniusta syytettiin vuonna 1645 harhaopista, mutta lopulta itse kuningatar Kristiina antoi vapauttavan päätöksen. (Åkerman 1991, 86–90; Lindroth 1975, 166–167.) Lisäksi Kristiinaan vaikutti Suomessakin vuonna 1651 työskennellyt Georg Stiernhielm, joka oli saanut vaikutteita Johann Reuchlinin kabbalistisesta ajattelusta (Åkerman 1991, 91–93; Lindroth 1975, 161–164).

38 Lähes kaikki Vossiuksen alkemistisen kokoelman käsikirjoitukset ovat peräisin Kristiinan kokoelmasta. Poikkeuksista ks. viite 2. Joidenkin tietojen mukaan Vossius olisi tosin yrittänyt itsekin tehdä hopeaa (Boeren 1975, ix).

Hermeettis-paracelsuslaisen maailmankatsomuksen suojaharsossa voimistuneiden okkulttien alojen, magian, astrologian ja alkemian, statuksesta suurta valtakauden alun Ruotsissa on esitetty vaihtelevia arvioita. Sten Lindroth katsoi vuoden 1975 *Svensk Lärdomshistoria* -teoksessaan, että varsin viattomaksi mielletty ja aristoteeliseen luontokäsitykseen nojautunut luonnonmagian (*magia naturalis*) varhaismoderni versio oli melko suvaittu ja yleinen. Myös alkemialla ja astrologialla oli Lindrothin mukaan hyväksytyt osa-alueensa ja tunnettuja harrastajia, mutta kokonaisuudessaan hän katsoo niiden harjoittamisen olleen marginaalista. Kristiinan kiinnostuksen alkemiaan hän katsoo virinneen vasta myöhemmin vuosina Roomassa. (Lindroth 1975, 172–176.)

Esoterian ja okkultismin historiaan yksityiskohtaisemmin perehtynyt Åkerman pitää puolestaan selvänä, että alkemiaa arvostettiin hovissa ja myös Kristiina tunsii siihen mielenkiintoa jo Ruotsin-vuosinaan. Keskeinen alkemiasta kiinnostunut hovin lähipiiriläinen oli saksalainen Christian Ravius, joka oli kirjeenvaihdossa Paracelsukseen perehtyneen Samuel Hartlibin kanssa. Alkemiaan tunsivat viehtymystä myös neuvonantaja Bengt Skytte sekä valtakunnankanslerin Axel Oxenstiernan poika Erik. Vuonna 1651 Kristiinan tapasi alkemisti Johannes Franckin, ja vuonna 1652 hovissa vieraili italialainen kemisti Bandini. Kristiinan oma kiinnostus alkemiaan heräsi ilmeisesti viimeistään näihin aikoihin, ja hänen tiedetään suorittaneen ensimmäisen alkemistisen eksperimentinsä Roomassa vuonna 1656. Huomionarvoista on, että 1660–1670-luvuilla Roomassa Kristiinan kirjakokoelmassa oli jälleen laaja alkemistinen sektio, joka sisälsi samojen auktoreiden (Villanova, Lull) alkemistisiä tekstejä, joita myös Tukholman-aikojen kokoelma oli sisältänyt. (Åkerman 1991, 85–86; Åkerman 2008, 24–27 ja 29–30.) Alkemistisen kokoelman vaiheisiin Ruotsissa liittyikin vielä monia jatkotutkimuksen arvoisia kysymyksiä: Etsittiinkö Keski-Euroopasta tietoisesti juuri alkemian alan kirjallisuutta, ja ketkä olivat tässä aloitteellisia? Missä määrin kokoelman tekstejä luettiin, ja antoivatko ne inspiraatiota hovin alkemistisille kokeiluille? Leidenin *Codices chymici* -kokoelman systemaattinen tutkimus voi jatkossa tuoda vastauksia näihin kysymyksiin.

Kristiina ja keskiaikainen kuvamagia

Tässä luvussa tutkituista käsikirjoituskopioista ei löydy ainuttakaan merkintää, joka viittaisi niiden käyttöön Kristiinan hovissa. Kuvamagialle otollinen maaperä Kristiinan hovissa oli kuitenkin olemassa. Marsilio Ficinin *De vita libri tres* -teoksesta (1489) ja Cornelius Agrippasta alkaen kuvamagian ja astrologisten talismaanien opillinen viitekehys Euroopassa oli ollut hermeettinen ja uusplatonistinen ja kytköksissä myöhäisantiikin uusplatonilaiseen teurgiaan ja symbolikäsitteisiin. 1500–1600-lukujen Euroopassa hermeettinen uusplatonismi oli vaikutusvaltainen opillinen struktuuri, joka avasi ovia sekä alkemiaan, astrologiaan että uusplatonilaiseen mystiikkaan: hermeettis-uusplatonilaisesti ymmärrettävässä maailmankaikkeudessa universumin eri tasojen – kuten myös mikro- ja makrokosmoksen – välillä vallitsi samankaltaisuuteen ja ”sympatiaan”³⁹ perustuvia korrespondensseja eli vastaavuuksia sekä vuorovaikutussuhteita. Nämä käsitykset toimivat opillisena matriisina myös kuvamagialle, joka perustui taivaankappaleiden ja kuvatalismaanien kosmisiin vuorovaikutussuhteisiin. Tämä Ficinin perintö tunnettiin hyvin Tukholman hovissa, missä itse kuningatar luki ahkerasti Platonian ja myöhäisantiikin uusplatonisteja Freinshemiuksen ja Vossiuksen opastuksella. Lokakuussa 1650 Vossius kertoi kirjeessään Kristiinan toivovan lisää aineistoa Platonilta, Plotinokselta, Proklokselta ja muilta uusplatonisteilta. Vuonna 1652 Kristiinan kerrotaan ”värisseen innosta” hänen saadessaan käsiinsä Ficinin kääntämän Iamblikhoksen teoksen *De mysteriis Aegyptiorum*, jonka pohjalta hän halusi sisäistää ”sielun kohoamisen salaisen perinteen”. (Block & van Heertum 2000, 313–314; Åkerman 1991, 96.) Samainen Iamblikhoksen teos myös perustelee kuvasymbolien toiminnan filosofisesti kytkien ne kosmologisten korrespondenssien ketjuun. Uusplatonisteista juuri Iamblikhos sekä Proklos olivatkin tarjonneet Ficinolle välineitä pitää esimerkiksi *Picatrixin* kuvamia kuvatalismaaneja filosofisesti ja teologisesti hyväksyttävänä (esim. Ockenström 2014, 24, 30, 52 ja 94).

39 Kreikan sanasta *sympatheia*, myötätunto, vastakaiku. Magian historian tutkimuksessa termillä (esim. englannin *sympathetic magic*) viitataan magiaan, joka perustuu vastavuoroisuuteen: asiat vetävät toisiaan puoleensa tai vaikuttavat toisiinsa esimerkiksi samankaltaisuuden vuoksi.

Ruotsin hovissa tunnettiin toisin sanoen hyvin ne opit, joiden nojalla Techelin *Liber sigillorum*, *De lapidibus* -teoksen ja Pseudo-Ptolemaioksen *Opus imaginum* -teoksen kuvatalismaanien toimintamekanismeja oli mahdollista pitää perusteltuina tai vähintään mahdollisina. Lisäksi kuningatar Kristiinan elämäntarinasta löytyy muita yhteyksiä kuvamagiaan. Teoksessaan *Hieroglyphica sive antiqua schemata gemmarum anularium* (1653) italialainen lääkäri ja filosofi Fortunio Liceti osoitti omistuskirjoituksen Kristiinalle ja vertasi tätä Platonin kuvailemaan ihannehallitsijaan. (Åkerman 2008, 20.) Licetin ensyklopedistinen teos käsittelee kiviin kaiverrettavia symbolisia kuvia. Mielenkiintoista todistusaineistoa tarjoaa myös Rooman-kaudella hankitun kirjakokoelman esoteerinen sektio. Kristiinan myöhäisten vuosien kirjakokoelmasta löytyi esimerkiksi Johannes Trithemiuksen *Steganografia*, John Deen tutkielma *Monas Hieroglyphica* sekä Ficinon *Pimander* eli käännös *Corpus hermeticumista*, ilmeisesti vuoden 1471 ensipainoksena.⁴⁰ Kuvamagian kannalta keskeisiä teoksia kokoelmassa oli ainakin kolme: Cornelius Agrippan *De occulta philosophia* käsitteli laajasti paitsi kabbalaa, luonnonmagiaa ja rituaalimagiaa myös kuvamagiaa ja talismaaneja. Latinankielinen *Picatrix* taas luettelee kymmeniä astrologisia kuvatalismaaneja, joista osa muistuttaa ikonografisesti Techelin *Liber sigillorumissa* esiintyvää kuvastoa. Lisäksi kokoelmaan sisältyi kastiliankielinen, nimellä *Liber astromagia* tunnettu käsikirjoitus (Ms. Reg. Lat. 1283),⁴¹ jonka sisältämät tekstit käsittelevät astrologisia kuvatalismaaneja. (Åkerman 2008, 28–30.) Teksti oli versioitu kansankielelle ilmeisesti 1200-luvulla Kastilian Alfonso X:n hovissa kuten myös *Picatrix* (Aviles 1996, 14–23; d’Agostino 1992, 25–31) ja on yhdessä tämän kanssa keskeinen todistuskappale arabialaisperäisen kuvamagian adaptaatiosta eurooppalaisille kielille.

Rooman-kokoelman perusteella näyttääkin siltä, että vuoden 1650 paikkeilla Tukholmassa virinnyt kiinnostus paitsi alkemiaa myös hermeettistä perinnettä, uusplatonilaista mystiikkaa ja magiaa kohtaan oli elinikäistä ja kenties vahvistui ajan myötä. Varsinkin *Picatrix* ja *Liber*

40 Åkermanin välittämä tieto (2008, 30) on hieman harhaanjohtavaa: *Pimander* ja Ficinon kääntämä osa *Corpus Hermeticumista* eivät ole eri teoksia. *Pimander* on nimi, jolla Ficinon käännös hänen tuntemastaan, 14 kirjaa käsittäneestä *Corpus Hermeticumista* tunnettiin. Ockenström 2014, 32–33.

41 Kristiina osti käsikirjoituksen kardinaali Pietro Vito Ottobonilta, josta tuli sittemmin paavi Aleksanteri VIII (d’Agostino 1992, 82).

astromagia vihjaavat, että Kristiina saattoi olla kiinnostunut myös kuvatalismaaneista. Myös Licetin omistuskirjoitus herättää kysymyksiä: tunsiko Kristiina jo 1650-luvun alussa kiinnostusta kaiverrettuja kiviä kohtaan, ja kiersikö tästä kiinnostuksesta aikalaisten keskuudessa sittemmin unohtunutta hiljaista tietoa? Mikäli kiinnostus oli herännyt jo Tukholmassa, on hyvin todennäköistä, että VCQ 27:n kuvamagian tekstit ovat antaneet tähän syykkeen. Kristiina tunsii uusplatonilaisen maailmankäsityksen, jossa universumin eri tasot vaikuttavat toisiinsa. Techelin *Liber sigillorum* ja Pseudo-Ptolemaioksen teoksen prologit kytkevät teosten astronomiset vaikutussuhteet samaan tapaan kosmologisten vaikutussuhteiden verkostoon. Techelin esipuhe taas liittään myös kristilliseen maailmanhistoriaan; se taas sopi mutkattomasti Kristiinan tuntemaan uusplatonis-hermeettiseen maailmankäsitykseen, jonka mukaan vanhatestamentilliset totuudet ja muinaisen Egyptin astrologinen viisaus edustavat saman universaalitotuuden eri puolia (esim. Åkerman 2008, 21). Jos Kristiinan hovissa silmäiltiin VCQ 27:n kuvamagian teoksia, ovat ne voineet vahvistaa aiempia käsityksiä ja ruokkia kuvamagiaa kohtaan tunnettua kiinnostusta, joka näkyi alan kirjallisuuden keräämisinä Rooman-kaudella.

Yhteenveto

Keskiajan magian historian tutkimuksen näkökulmasta Kristiinan kokoelman käsikirjoituksen VCQ 27 kolme maagista tekstiä voidaan lukea kuvamagian edustajiksi. Tekstit edustivat sallituksi luokiteltua, ei-kehtiläistä kuvamagian haaraa, joka oli yhdistettävissä luonnontieteellisen kirjallisuuden malleihin. *Liber sigillorum*, *De lapidibus* ja Pseudo-Ptolemaioksen teos olivat paitsi hyväksytyjä myös suosittuja ja laajalle levinneitä, eikä niiden esiintymistä luonnontieteellisesti virittyneissä kokoelmissa voi pitää epätavallisena. *Liber vaccae* edusti sen sijaan arvelettavampaa magian muotoa, eikä se ollut yhtä yleinen, joskaan ei myöskään erityisen harvinainen teksti. Ei ole kuitenkaan varmuutta, kuuluiko teos koskaan Kristiinan kokoelmaan.

Kaikkien Vossiuksen kokoelmasta löytyvien maagisten tekstien yhteinen nimittäjä on kiinnostus luontoa, luonnon salaisuuksia ja universumin kosmisia vaikutussuhteita kohtaan: kokoelman kuvamagian teksteissä ei ole henkiolennoille suunnattuja formuloita, eikä teksteillä ole yhteyttä demonologiaan. Ainoan lievän poikkeuksen tekevät VCF 4:n kabbalaa ja goetiaa käsittelevät lyhyet varhaismodernit tekstit. Kirjahistoriallisesti olennaista on, ettei kokoelmasta välity erityistä intressiä magiaa kohtaan. Kaikki kokoelman maagiset tekstit ovat yksittäisiä teoksia alkemististen kokonaisuuksien lomassa. Böömissä toimineet 1500-luvun keräilijät kopioivat ja hankkivat kirjoja pääasiassa alkemistisen sisällön vuoksi, ja alkemia oli todennäköinen pääsyy myös kirjojen siirtämiselle Ruotsiin. Vaikka kokoelman magian teokset sopivat kohdallisesti alkemistiseen kehykseen, vaikuttavat ne kulkeutuneen käsi-kirjoituksiin kopiointitoiminnan sivutuotteena ja enemmän sattumalta kuin tietoisten valintojen seurauksena. Teksteillä saattoi kuitenkin olla vaikutuksia lukijakuntaansa, mahdollisesti myös Kristiinaan, jonka myöhemmässä keräystoiminnassa on viitteitä kiinnostuksesta kuvamagiaa kohtaan.

Lähteet ja kirjallisuus

LÄHTEET

Käsikirjoitukset

Codices Vossiani Chymici

Leiden, Universiteitsbibliotheek, MS VCQ 27

Leiden, Universiteitsbibliotheek, MS VCQ 52

Leiden, Universiteitsbibliotheek, MS VCQ 60

Leiden, Universiteitsbibliotheek, MS VCF 4

Muut kokoelmat

Pariisi, Paris, Bibliothèque nationale de France, MS lat. 16204.

Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, MS II. iii. 214

KIRJALLISUUS

- d'Agostino, Alfonso (toim.) 1992: *Astromagia*: ms. Reg. lat. 1283a. Napoli: Liguori Editore.
- Aviles, Alejandro García 1996: Two Astromagical Manuscripts of Alfonso X. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 59 (1996): 14–23.
- Barton, Tamsyn 1994: *Ancient Astrology*. Lontoo: Routledge.
- Bellingradt, D. & Otto, B. 2017: *Magical manuscripts in early modern Europe. The clandestine trade in illegal book collections: including a critical edition of a "catalogus rariorum manuscriptorum" from 1710*. New York: Palgrave Macmillan.
- Blok, F. F. & Van Heertum, C. 2000: *Isaac Vossius and his circle. His life until his farewell to Queen Christina of Sweden 1618–1655*. Groningen: E. Forsten.
- Boeren, P. C. 1975: *Codices Vossiani Chymici*. Leiden: Universitaire Pres Leiden.
- Bogdan, Henrik & Hammer, Olav (toim.) 2016: *Western Esotericism in Scandinavia*. Leiden: Brill.
- Boudet, Jean-Patrice 2006: *Entre Science Et Nigromance. Astrologie, Divination Et Magie Dans L'occident Médiéval (XIIe-XVe Siècle)*. Pariisi: Publications de la Sorbonne.
- Boudet, Jean-Patrice 2008: Un traité de magie astrale arabo-latin. Le Liber de imaginibus du pseudo-Ptolémée. Teoksessa Claudio Leonardi & Francesco Santi (toim.) *Natura, scienze e società medievali. Studi in onore di Agostino Paravicini Bagliani*. Firenze: SISMEL. 17–36.
- Fanger, Claire (toim.) 1998: *Conjuring Spirits. Texts and Traditions of Medieval Ritual Magic*. Stroud: Sutton.
- Fanger, Claire (toim.) 2012: *Invoking Angels. Theurgic Ideas and Practices, Thirteenth to Sixteenth Centuries*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Haage, Bernard D. 2005: Alchemy II. Antiquity–12th century. Teoksessa Wouter J. Hanegraaff (toim.) *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Leiden: Brill. 16–34.
- Kieckhefer, Richard 1989: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kieckhefer, Richard 1997: *Forbidden Rites. A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*. Stroud: Sutton.
- Klaassen, Frank 1998: English Manuscripts of Magic, 1300–1500. A Preliminary Survey. Teoksessa Claire Fanger (toim.) *Conjuring Spirits. Texts and Traditions of Medieval Ritual Magic*. Stroud, Gloucestershire: Sutton. 3–31.
- Klaassen, Frank 2013: *The Transformations of Magic. Illicit Learned Magic in the Later Middle Ages and Renaissance*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Kungliga biblioteket, Callmer, C. & Vossius, I. 1971: *Katalog över handskrifterna i Kungl. biblioteket i Stockholm skriven omkr. 1650. Under ledning av Isaac Vossius* (facsimile). Tukholma: Kungliga biblioteket.
- Láng, Benedek 2008: *Unlocked Books. Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Lindroth, Sten 1975: *Svensk Lärdomshistoria. Stormakstiden*. Tukholma: Norstedts.
- Lucentini, Paolo & Perrone Compagni, Vittoria 2001: *I testi e i codici di Ermete nel Medioevo*. Firenze: Polistampa.

- Lucentini, Paolo & Perrone Compagni, Vittoria 2005: Hermetic Literature II. Latin Middle Ages. Teoksessa Wouter J. Hanegraaff (toim.): *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Leiden: Brill. 499–529.
- Mesler, Katelyn 2014: The medieval lapidary of Techel/Azareus on engraved stones and its Jewish appropriations. *Aleph. Historical studies in science and judaism* 14(2): 75–143.
- Nilsson Nylander, Eva 2011: *The Mild Boredom of Order. A Study in the History of the Manuscript Collection of Queen Christina of Sweden*. Lund: Lund University.
- Ockenström, Lauri 2014: Talismaaneja, tulenliekkejä ja taivaallisen heijasteita. Marsilio Ficinin kuvamagian taustat ja hermeettinen perinne. *Jyväskylä studies in humanities* 226. Väitöskirja. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/43030>.
- Ockenström, Lauri 2015: Magia ja taide keskiajalta ja uuden ajan alkuun. Oppinut magia ja eurooppalainen kuvamaailma 1100–1600 magian tutkimusperinteen muutosten valossa. *Taidehistoria tieteenä (TAHITI)* 5(2). <https://tahiti.journal.fi/article/view/85572>.
- Ockenström, Lauri 2024: The Deviance of Toz. The Reception of Toz Graecus and Magical Works Attributed to Toz in the 12th and 13th Centuries. Teoksessa Manon Hedenborg White & Tim Rudbøg (toim.) *Esotericism and Deviance*. Aries Book Series 33. Leiden: Brill. 129–154.
- Ockenström, Lauri & Regan, Vajra 2023: The Hermetic Origins of the Liber sigillorum of Techel. *The Journal of Medieval Latin* 33(2023): 173–266.
- Page, Sophie & Rider, Catherine 2019: *The Routledge History of Medieval Magic*. Lontoo: Routledge.
- Paravicini Bagliani, Agostino 2001: *Le "Speculum astronomiae," une énigme? Enquête sur les manuscrits*. Firenze: Sismel Edizioni del Galluzzo.
- "Picatrix". *Das Ziel Des Weisen* 1962. Kääntäneet ja toimittaneet Martin Plessner ja Hellmut Ritter. Lontoo: The Warburg Institute. <https://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/b/bo38368.pdf>.
- Pingree, David 1987: The Diffusion of Arabic Magical Texts in Western Europe. Teoksessa Biancamaria Scarcia Amoretti (toim.) *La diffusione delle scienze islamiche nel medio evo Europeo*. Rooma: Accademia nazionale dei Lincei. 57–102.
- Pingree, David 1994: Learned Magic in the Time of Frederick II. *Micrologus. Natura, scienze e società medievali* 11: 39–56.
- Principe, Lawrence M. 2005: Alchemy I: Introduction. Teoksessa Wouter J. Hanegraaff (toim.) *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Leiden: Brill. 12–16.
- Roy, Bruno 2000: Richard de Fournival, auteur du *Speculum astronomie*? *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age (AHDLM)* 67(2000): 159–80.
- Saif, Liana 2016: The Cows and the Bees: Arabic Sources and Parallels for Pseudo-Platos 'Liber Vaccae (KITĀB AL-NAWĀMĪS)'. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 79(2016): 1–47.
- Sannino, Antonella 2019: From Hermetic Magic to the Magic of Marvels. Teoksessa Sophie Page & Catherine Rider (toim.) *The Routledge history of medieval magic*. Lontoo: Routledge. 153–168.
- Thorndike, Lynn 1923: *A History of Magic and Experimental Science. Volume 2, The First Thirteen Centuries*. New York: Columbia University Press.

- Thorndike, Lynn 1947: Traditional Medieval Tracts concerning engraved astrological images. Teoksessa *Mélanges Auguste Pelzer. Études d'histoire littéraire et doctrinale de la Scolastique médiévale offertes à Monseigneur Auguste Pelzer à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*. Recueil de travaux d'histoire et de philologie. 3e série; 26. Louvain. 217–274.
- Åkerman, Susanna 1991: *Queen Christina of Sweden and her circle. The transformation of a seventeenth-century philosophical libertine*. Leiden: Brill.
- Åkerman, Susanna 2008: Queen Christina's esoteric interests as a background to her Platonic Academies. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 20. 17–37.
- Weill-Parot, Nicolas 2002: "Les images Astrologiques" Au Moyen âge Et à La Renaissance. *Spéculations Intellectuelles Et Pratiques Magiques (XIIe-XVe Siècle)*. Pariisi: Champion.
- Zambelli, Paola 1992: *The Speculum Astronomiae and Its Enigma. Astrology, Theology, and Science in Albertus Magnus and His Contemporaries*. Dordrecht: Kluwer Academic.